

Doc. dr. Mersiha Jusić
Internacionalni univerzitet u Sarajevu /
International University of Sarajevo
mjusic@ius.edu.ba

UDK 316.6

Pregledni naučni rad

PSIHOLOGIJA VJEROVANJA U TEORIJE ZAVJERE

PSYCHOLOGY OF CONSPIRACY BELIEFS

Sažetak

Teorije zavjere postojale su oduvijek i (neki) ljudi su (od)uvijek u njih vjerovali. Međutim, ekspanzijom savremenih medijsko-informacionih tehnologija i društvenih mreža kao primarnih platformi informiranja danas, aktuelizirano je pitanje utjecaja teorija zavjere na svakodnevni život. Upravo su aktuelne društvene, političke i zdravstvene krize potaknule globalni istraživački interes u ovoj domeni. Posebno se u vremenu pandemije COVID-a 19 uvidjelo koliko su ovakva uvjerenja značajna kao determinante zdravstveno relevantnog ponašanja i prihvatanja preventivno-epidemioloških mjera. Stoga je od velike kako teorijske tako i praktične važnosti naučno pristupiti razumijevanju samih karakteristika teorija zavjere. U ovom radu analiziraju se psihološki i socijalni faktori vjerovanja u teorije zavjere. Kroz prizmu epistemičkih, egzistencijalnih i socijalnih potreba pokušava se odgovoriti na pitanje šta to potiče pojedince da usvajaju teorije zavjere. Također se govori i o individualnim razlikama u crtama ličnosti kao osnovi za podložnost teorijama zavjere. Poseban fokus stavljen je na razumijevanje univerzalnih principa kognitivnog funkcioniranja koji pogoduju zavjereničkim uvjerenjima (pristranost potvrđivanja, kognitivna ušteda, potreba za kognitivnim zatvaranjem, efekt iluzorne istine itd.). S obzirom na poseban društveni značaj, autorica se posebno usredotočuje na efekte teorija zavjera na zdravstveno ponašanje tokom pandemije COVID-a 19. Unatoč nedostatku teorijskih okvira u literaturi o teorijama zavjere s obzirom na to da se radi o istraživačkom polju koje se tek u posljednje vrijeme počelo intenzivno razvijati, autorica razmatra postojeće i potencijalne preventivne i intervencijske alate iz sfere socio-psiholoških, zdravstvenih i komunikacijskih strategija. Razmatra se i značaj informacijske i medijske pismenosti kao način jačanja otpornosti na pogrešne informacije.

Ključne riječi: teorije zavjere, pogrešne informacije, COVID-19, ličnost, društvene mreže

Summary

Conspiracy theories have always existed, and (some) people have always believed in them. However, due to the expansion of contemporary media and information technologies, as well as social networks becoming primary platforms of information,

the issue of how conspiracy beliefs affect daily lives has become popular again. Current societal, political and health crises have sparked global research interest in the topic. Especially during the COVID-19 pandemic, it has become obvious how significant these beliefs are in determining health behavior and adhering to preventive anti-epidemic measures. Therefore, it is of immense importance, both theoretical and practical, to approach the characteristics of this phenomenon scientifically. This article analyzes psychological and social factors of conspiracy beliefs. Through the prism of epistemic, existential and social needs, the article tries to explain what pushes individuals toward the conspiracy theories. It also discusses individual and personality differences as the underpinning basis for susceptibility to conspiracy beliefs. A special focus is put on universal principles of cognitive functioning that boost conspiracy beliefs (confirmation bias, saving cognitive resources, cognitive closure, effect of illusory truth, etc.) Considering their exceptional societal importance, the author puts a special focus on the effects of conspiracy theories on health relevant behavior during the COVID-19 pandemic. Despite the lack of a clear theoretical framework in this recently emerging research field, the author reflects on existing and potential prevention and intervention tools belonging to social-psychological, health and communication strategies. The importance of the media and information literacy as a means to improve resilience to misinformation is also discussed.

Key words: *conspiracy theories, misinformation, COVID-19, personality, social media*

Uvod

Vrijeme u kojem živimo izlaže nas konstantnom protoku informacija, te od nas zahtijeva da ih efikasno obrađujemo. Prema *zakonu najmanjeg truda* koji na čovjeka gleda kao na “kognitivnog štedišu”, pokušavamo ulagati minimum misaone energije pri razmišljanju i izvođenju zaključaka. Usto, i sam internet kao medij favorizira brzinu procesiranja informacija nauštrb kvalitete i kompleksnosti, izlažući nas na taj način riziku da ćemo previdjeti bitne inpute, brzati sa zaključkom i zanemariti sve ono što ne znamo o temi o kojoj (tako brzo) zaključujemo.

U medijsko-informacijskom kontekstu pandemije COVID-a 19 reagiranje na pogrešne informacije i teorije zavjere predstavlja poseban izazov, te aktualizira sve veći značaj ove teme. Teorije zavjere definiraju se kao “pokušaji da se objasne krajnji uzroci značajnih društvenih i političkih događaja i okolnosti kroz djelovanje tajnih zavjera dva ili više moćnika” (Douglas et al. 2019: 4). Hofstadter (1966: 14) ih opisuje kao vjerovanja u “razgranatu, podmuklu i nadnaravno moćnu međunarodnu zavjereničku

mrežu koja ima za cilj da provede iznimno okrutne radnje.” Zavjerenici svjesno manipuliraju onima koji su uključeni, svjedoče ili su pogođeni navedenim događanjima, poput rata, bolesti, prirodnih nesreća, siromaštva ili pak terorističkih napada. Iako se u rijetkim slučajevima teorije zavjere pokažu istinitima (kao npr. poznata afera Watergate), velika većina njih se kroz historiju pokazala netačnim (Pipes 1997). U tom smislu važno je napomenuti da su, s jedne strane, skepticizam i sumnja u mnogim životnim situacijama opravdani i predstavljaju adaptivnu psihološku reakciju. S druge pak, povjerenje u sistem i oslanjanje na naučno kredibilne činjenice predstavljaju osnovu optimalnog funkcioniranja sistema zaštite društva. Stoga je važno postaviti pitanje kako razlikovati zdravi skepticizam od tendencije odbacivanja relevantnih i na činjenicama zasnovanih interpretacija stvarnosti, s jedne, i vjerovanja u neosnovane teorije zavjere, s druge strane, kako ne bismo delegitimizirali opravdane sumnje. Također, da li postoje dublji psihološki faktori u ličnosti individue po kojima se “teoretičari zavjere” razlikuju od ostalih, te kolika je u svemu tome uloga aktuelnog društveno-političkog konteksta i opće atmosfere u društvu? Koje su praktične implikacije teorijskih spoznaja, na osnovu kojih bi se društvo moglo uhvatiti ukoštac sa ovom pojavom? Ovo su neka od pitanja na koja se pokušava odgovoriti u ovom radu.

Podrazumijevat ćemo da teorije zavjere odlikuju četiri ključne karakteristike: tiču se događaja koji se percipira na način drugačiji od manifestnog; vjeruje se da “moćnici” zataškavaju nešto; objašnjenje teoretičara zavjere prihvata mali broj ljudi; dokazi i činjenice ne potkrepljuju navedeno objašnjenje (Freeman i Bentall 2017). Iako teorije zavjere dominantno vežemo za štetne posljedice po društvo, ne treba izgubiti iz vida i neke od njihovih poželjnih efekata. Oni se prvenstveno odnose na provociranje veće transparentnosti vladajućih struktura, stimuliranje javnog dijaloga o pitanjima o kojima se inače ne bi govorilo, kao i potencijalno razotkrivanje stvarnih zavjera. Međutim, društvene, političke i javnozdravstvene konsekvence vjerovanja u teorije zavjere daleko premašuju ove poželjne efekte. Zato se posebna praktična važnost razumijevanja ove naizgled trivijalne pojave ogleda u njenim negativnim efektima, između ostalog, i po javno zdravlje. Tako je utvrđeno da je prihvatanje teorija zavjere o COVID-u 19 koje su cirkulirale u medijima i na društvenim mrežama bilo negativno povezano sa preventivnim zdravstvenim mjerama i prihvatanjem vakcinacije u budućnosti (Romer i Jamieson 2020). Štaviše, i u nekim eksperimentalnim studijama je utvrđeno da vjerovanje u teorije zavjere utječe na namjeru vakcinisanja (Jolley i Douglas 2014b). Radi ilustracije, globalno je procent onih koji su između aprila i maja 2020. vjerovali u pogrešne informacije o COVID-u 19 bio između 15 i 37% (Roozenbeek et al. 2020).

Stoga ćemo u ovom radu govoriti prvenstveno o psihološkom aspektu vjerovanja u teorije zavjera, koje su tek u posljednjoj deceniji postale predmet sistematičnog istraživanja sa jasnom operacionalizacijom i mjerenjem. U nedostatku teorijskog okvira koji eksplicitno tumači teorije zavjere, u ovom radu ćemo analizirati pojedinačne aspekte istih koji mogu doprinijeti boljem razumijevanju ovog fenomena i ponuditi smjernice za buduća istraživanja.

Motivacija za vjerovanje u teorije zavjere

Kao i sva druga pitanja o ljudskoj motivaciji, i ono o tome šta potiče ljude da (po)vjeruju u teorije zavjera je kompleksno i slojevito. Interes za razumijevanje motiva je ne samo teoretski nego prije svega i praktični, s obzirom na to da uvidom u temeljne pokretače ovakvog odnosa prema informacijama dobijamo alate i prostor za rad na pojačavanju otpornosti na teorije zavjere i pogrešne informacije općenito.

Ako krenemo od temeljnih motiva koji bi usmjerili individuu ka prihvatanju teorija zavjere unatoč i drugačijim dostupnim objašnjenjima, u literaturi možemo naći tri značajne socio-psihološke potrebe koje bi to vjerovanje trebalo da zadovolji (Douglas et al. 2017).

Prva grupa potreba obuhvata one za razumijevanjem, spoznajom i uvjerenošću (*epistemičke* potrebe). Jasno je da ova vrsta potreba posebno dolazi do izražaja u kriznoj situaciji i pri suočavanju sa novim i nepoznatim prijetnjama, te stoga teorije zavjere omogućavaju pojedincu određen nivo predviđanja razvoja situacije. Istraživanja potvrđuju da se vjerovanje u teorije zavjere uistinu pojačava u uslovima nesigurnosti (Van Prooijen i Jostmann 2013) i kada se radi o događajima iznimno značajnim za društvo (Leman i Cinnirella 2013). Vjerovanja u teorije zavjere su češća kod osoba koje stalno traže pravilnosti i značenje u svijetu koji ih okružuje, poput onih koji vjeruju u natprirodne fenomene (Oliver i Wood 2018, Leiser et al. 2017). Također je utvrđena povezanost i sa tzv. hipersenzitivnom detekcijom djelovanja, tj. tendencijom percipiranja intencionalnosti tamo gdje ona ne postoji (Van der Tempel i Alcock 2015), kao i sa osjećajem dosade (Brotherton i Eser 2015). Čini se da su teorije zavjere posebno privlačne osobama koje imaju jaku potrebu za smislom i tačnošću, a koje ne raspolažu kognitivnim alatima da taj smisao i tačnost dosegnu na drugačiji, racionalniji način (Douglas et al. 2017).

Druga grupa potreba su *egzistencijalne*, tj. potrebe za moći i sigurnosti, koje individui omogućavaju da osjeti kontrolu nad prijetnjom i osjećaj da nije bespomoćna. Istraživanja su utvrdila povezanost vjerovanja u teorije zavjere sa osjećajem bespomoćnosti (Pratt 2003), naučene bespomoćnosti (Farhart et

al. 2020), egzistencijalne anksioznosti (Newheiser et al. 2011) i anksioznosti (Radnitz i Underwood 2017). Vjerovanje u teorije zavjere daje pojedincu osjećaj kontrole. Tako se npr. u jednom istraživanju pokazalo da eksperimentalno pojačanje osjećaja kontrole smanjuje zavjerenička uvjerenja kod ispitanika (Van Prooijen i Acker 2015). Usljed osjećaja ugroženosti koji je nastupio kao posljedica pandemije COVID-19, ljudi su pribjegavali teorijama zavjere i odbacivali oficijelne interpretacije kako bi, na neki način, preuzeli ulogu “aktera” u situaciji u kojoj su im ruke vezane, te time kompenzirali osjećaj ugroženosti. Također, negiranje postojanja virusa i njegove opasnosti u jednom je trenutku bilo psihološki lakše prihvatiti nego činjenice o njegovom brzom širenju i neizvjesnom ishodu infekcije. Na taj način su se kroz neke teorije zavjere o COVID-u 19 ispunjavale višestruke egzistencijalne potrebe.

Na koncu, grupa motiva široko okarakterisana kao *socijalni* odnosi se na potrebu pojedinca da ima pozitivnu percepciju samog sebe, kao i grupe kojoj pripada. Osjećaj posebnosti i povećanog samopoštovanja postiže se kroz percepciju ekskluziviteta informacije/teorije o nečemu, što pojedinca izdvaja iz mase “poslušnika” koji prosto prihvataju mainstream objašnjenja. Ovdje govorimo i o narcizmu na nivou individue, ali i o tzv. kolektivnom narcizmu, uvjerenju o posebnosti grupe i istovremenoj percepciji da ta grupa nije dovoljno priznata i prepoznata, koji je također povezan sa sklonošću teorijama zavjere (u kojima su drugi udruženi protiv dotične grupe). Upravo je pri razumijevanju privlačnosti teorija zavjere nastalih na bazi kolektivnog narcizma potrebno razmotriti realni socio-politički kontekst zbog kojeg se one čine prihvatljivim. Istraživanja su potvrdila da u teorije zavjere više vjeruju članovi grupa nižeg statusa, nego višeg, te da one na neki način opravdavaju loš položaj vlastite grupe (Uscinski i Parent 2014), o čemu će i kasnije biti govora.

Diskutabilno je u kojoj mjeri vjerovanje u teorije zavjere uistinu i zadovoljava spomenute potrebe (Douglas et al. 2017), ali je općeprihvaćeno stajalište da one dolaze kako iz kognitivne tako i iz socio-emocionalne sfere.

Osim ove tri grupe motiva, zanimljivo stajalište navode i Franks i saradnici (2013), koji smatraju da su teorije zavjere zapravo instrumenti pomoću kojih se ljudi suočavaju sa događajima koji dovode u pitanje postojeći pogled na svijet. Pomoću njih grupe se simbolički nose sa prijetnjama koje se na taj način transformiraju iz apstraktnih u konkretne, pripisujući krivnju grupi zavjerenika. Teorije zavjere omogućavaju “običnim ljudima” da uđu u diskurs u kojem inače dominiraju eksperti, što jasno pokazuje tzv. antivakcinalni pokret, kao i teorije zavjere o COVID-u 19. Ovo možemo smatrati i načinom suočavanja sa kolektivnom traumom kroz koju društvo prolazi.

Na osnovu ovog kratkog pregleda motivacionih faktora uključenih u sklonost vjerovanju u teorije zavjere vidimo kako se i sam pristup istima odigrava na više nivoa, uključujući univerzalne i vrlo široke ljudske potrebe, ali i one obojene aktuelnim društvenim kontekstom koji sam po sebi fluktuiraju, što ukazuje na kompleksnost samog fenomena. U tom smislu ćemo u nastavku rada obrazložiti i osnovne zakonitosti misaonih procesa koji pogoduju stvaranju i širenju teorija zavjere.

Neke kognitivne zakonitosti koje pogoduju zavjereničkim uvjerenjima

Vjerovanje u teorije zavjere nije primarno patološka pojava. Postoje određene univerzalne zakonitosti kognitivnog funkcioniranja čovjeka koje stvaraju osnovu za vjerovanje teorijama zavjere i olakšavaju razumijevanje ove pojave, koju barem djelimično možemo posmatrati posljedicom kognitivne pristranosti i heuristika na putu traženja objašnjenja o aktuelnim događajima. Razmotrimo prvo opće principe na kojima počiva proces mišljenja.

Teorija dualnog procesiranja (Stanovich i West 2000) postulira postojanje dvaju sistema mišljenja: jednog koji se odvija automatski, bez svjesne kontrole ili namjere, te uz mali ili nikakav napor. Ovaj emocionalno i kontekstualno obojeni, tzv. sistem 1, koristi se u većini svakodnevnih i poznatih situacija. S druge strane, sistem 2 koji je svjestan, logičan, objektivan i racionalan koristi se svjesno uz kognitivni napor i trud. S obzirom na to da su po svojoj prirodi ljudi “kognitivne štediša”, postoji tendencija da se utroši što manje mentalne energije, te da se što više osloni na autopilota, sistem 1, koji i jeste efikasan u smislu utroška vremena i energije, izuzev ako se suočavamo sa novim, nepoznatim i kompleksnim problemima, o kojima bi pogrešno zaključivanje nosilo rizik posljedica. Mnoge spoznajne “prečice”, tj. zakonitosti na osnovu kojih izvodimo zaključke, obiluju pristranostima, od kojih su neke u korijenu nastanka i vjerovanja u teorije zavjere.

Razmotrimo na početku tzv. “brzanje sa zaključcima”, koje se bazira na intuitivnom nasuprot analitičkom stilu mišljenja, te predstavlja najvidljiviji aspekt ove opće tendencije da se, uslovno rečeno, efikasnije misli. Empirijska istraživanja potvrđuju da je ovaj kognitivni mehanizam impliciran i u vjerovanje u teorije zavjere, koje više privlače osobe sa intuitivnim stilom razmišljanja (Pytlik et al. 2020, Moulding et al. 2016). Također, potreba za kognitivnim zatvaranjem (eng. *need for closure*), tj. za sigurnim i konkretnim odgovorom i svojevrsna averzija prema dvosmislenosti, u nekim istraživanjima je povezana sa vjerovanjem u teorije zavjere (Marchlewska et al. 2018), što je razumljivo, posebno ukoliko ne postoje ili su oskudne

službene interpretacije nekog značajnog događaja. Potreba za kognitivnim zatvaranjem odnosi se ne samo na tendenciju da se dođe do brzog rješenja (kognitivnog zatvaranja) nego da se to rješenje kasnije i održi. To znači da će i nakon dolaska do odgovora postojati kognitivna pristranost koja će održati “ukopanost” u postojeće uvjerenje. Istini za volju, nemotiviranost da se asimiliraju informacije koje opovrgavaju aktualna uvjerenja postoji i inače i kod drugih vrsta stavova. No, s obzirom na to da se često radi o nejasnim i dvosmislenim novim informacijama, više prostora ostaje za interpretaciju koja i dalje podržava teoriju zavjere. Tačnije, odigravaju se poznati mehanizmi izbjegavanja disonance (Festinger 1957) i pristranosti potvrđivanja, u kojima se dokazi koji idu u prilog teoriji zavjere ne preispituju, dok se ostali podvrgavaju kritičkoj evaluaciji i odbijaju. Favoriziraju se informacije koje potkrepljuju postojeća uvjerenja ili vrijednosti, jer se zbog toga osoba osjeća dobro. Subjektivno, njen dojam je da su dokazi koji dovode u pitanje teoriju zavjere neuvjerljivi. Ovaj mehanizam kognitivne konzistentnosti posebno je poguban ako uzmemo u obzir i selektivnost informacija kojima su izloženi korisnici društvenih mreža u svojim “filter balonima”, koji nastaju na osnovu njihovih već postojećih preferencija i interakcija sa nuđenim sadržajima. Na taj način u tehničkom smislu potkrepljuje se zadržavanje postojećih zavjereničkih uvjerenja.

Društvene mreže, koje danas predstavljaju osnovnu platformu informiranja, obiluju neprovjerenim informacijama koje, s obzirom na to da se često ponavljaju, dovode do tzv. efekta iluzorne istine (Fazio et al. 2015) ili, u poznatom obliku: “Laž koja se više puta ponovi postaje istina.” Informacije koje se ponavljaju i koje su samim tim poznatije češće će biti procijenjene kao tačne u poređenju sa novim informacijama, što je empirijski potvrđeno u istraživanju Fazija i saradnika (2015), pa čak i kad su u suprotnosti sa prethodnim znanjem ispitanika (Fazio 2020). Na isti način i teorije zavjera koje preplave virtuelni prostor zbog svoje poznatosti stvaraju dojam istinitosti. Pri pokušaju da se ospore, ponovo se citiraju i tako potencijalno “jačaju” u percepciji konzumenta informacija. Tako je npr. i poznati antivakcinalni pokret počeo objavom članka kasnije poznatog kao AW98 (Motta i Stecula 2021) o povezanosti primjene MMR vakcine (vakcine protiv ospica, zaušnjaka i rubeole; engl. *Measles, Mumps and Rubella*) i autizma kod djece. Iako je članak kasnije povučen jer je ustanovljeno da je baziran na pogrešnim podacima, eksperti koji su osporavali antivakcerske stavove referirali su se na ovaj inicijalni (ali pogrešni) nalaz, time ga “održavajući u životu”. Motta i Stecula (2021) su kvantificirali ovaj utjecaj, te zaključili da je skepticizam prema vakcinama porastao nakon objave članka i potencijalno ojačao usljed negativnog medijskog izvještavanja o MMR-u.

Plauzibilno je očekivati da su u vanrednim okolnostima koje izazivaju osjećaj nesigurnosti, poput donedavno aktuelne pandemije COVID-a 19, svi ovi prirodni i tipični misaoni procesi katalizirani kako bi se što prije orijentiralo u stvarnosti i razumjelo ono što se dešava, no to razumijevanje može biti i iluzorno i to iz više razloga. Prvi razlog je u već spomenutoj tendenciji impulsivnog zaključivanja, tj. intuitivnog mišljenja, koje uključuje gore opisano brzanje sa zaključcima. Drugi razlog je u potrebi za pojednostavljuvanjem svijeta i stvaranjem koherentne “priče” koja će osmisliti dostupne informacije i povezati ih u jednu čvrstu konstrukciju. Pritom se mogu zanemariti djelići informacija koji se u nju ne uklapaju. Paradoksalno, lakše je napraviti koherentnu priču na osnovu manjeg broja informacija, jer operiranje sa više njih zahtijeva elaboriran i kompleksan pristup. Zbog toga se nerijetko dešava da su ljudi subjektivno vrlo uvjereni u svoje zaključke/teorije zavjere, iako su oni nastali na vrlo oskudnim osnovama i uz potpuno zanemarivanje mnogo relevantnijih informacija. Iako preferiraju misliti o sebi samima kao racionalnim bićima, ne možemo tvrditi da u svom svakodnevnom životu ljudi uistinu i posvećuju posebnu pažnju sistematskom razmatranju izvora informacija i kredibiliteta tih informacija, kao i to da su svjesni svega onoga što ne znaju o pojavama o kojima zaključuju. Ono što je privlačno u mnogim teorijama zavjera jesu upravo jednostavni a zadovoljavajući narativi, koji u kombinaciji sa sklonosti intuitivnom mišljenju i subjektivnim uvjerenjem u njegovu ispravnost pogoduju njihovom nastanku, širenju i održavanju. Mnogo misaone energije moralo bi se uložiti u razumijevanje kompleksne mreže faktora koji stoje iza određenih događaja, te se stoga percipira da samo određeni mali broj tih faktora (centri moći) generira spomenute događaje.

Osim opisanih kognitivnih procesa, koji svakako predstavljaju osnovu razumijevanja zavjereničkih uvjerenja, važnu ulogu igraju i individualni faktori koji se odnose na ličnost i socijalni status.

Osobine ličnosti i socio-demografske varijable

Temeljno pitanje na koje psihološke studije pokušavaju odgovoriti jeste da li je podložnost teorijama zavjere jedna generalna tendencija unutar ličnosti ili je kontekstualno determinirana. Drugim riječima, da li će osoba koja je sklona povjerovati u jednu specifičnu teoriju zavjere također lakše povjerovati i u neku koja se tiče sasvim druge teme? I da li prihvatanje općenitih teorija zavjere korelira sa prihvatanjem onih vrlo specifičnih? Raspoloživa istraživanja idu u smjeru potvrđivanja ove generalne sklonosti vjerovanju u teorije zavjere (Goertzel 1994), koja se u literaturi naziva konspirativnom ideacijom (Brotherton i Eser 2015). Ipak, dosadašnja istraživanja nisu

sistematično i jednoznačno odgovorila na ovo pitanje (Scherer i Pennycook 2020), koje je vrlo značajno iz praktičnog razloga, kako bi se i intervencije osmišljene u jednoj domeni (npr. političkoj) mogle primjenjivati i u drugim (npr. zdravstvenoj).

Individualne razlike sagledat ćemo prvo iz aspekta ličnosti, a potom i socio-demografskih varijabli. Otvorenost ka iskustvu, kao jedna od dimenzija Big Five modela ličnosti (McCrae i Costa 2008), koja se odnosi na intelektualnu znatiželju, aktivnu imaginaciju i otvorenost ka novim idejama, u nekim je istraživanjima bila povezana sa vjerovanjem u teorije zavjera (Swami et al. 2010, Orosz et al. 2016), kao i dimenzija neuroticizma (Hollander 2017). U jednom skorijem istraživanju Bowesa (2020) osobe sklone teorijama zavjera postizale su niže rezultate na skalama saradljivosti i savjesnosti. Ovakve korelacije i zaključci nastali na njima činili su se psihološki plauzibilnima, s obzirom na to da prihvatanje novih i neobičnih ideja, koje mogu biti i ekscentrične kao što to teorije zavjere obično i jesu, kao i na to da nesaradljivost sama po sebi podrazumijeva sumnjičavost i antagonizam. Međutim, Goreis i Voracek (2019), u svojoj opsežnoj metaanalizi kojom su obuhvatili sve dotad objavljene studije o Big Five dimenzijama ličnosti i vjerovanju u teorije zavjere, navode da agregirane veličine efekata nisu statistički značajne, te da ne postoji osnova za tvrdnje da su dimenzije ličnosti (iz Big Five modela) istinski povezane sa vjerovanjem u teorije zavjere.

Od ostalih osobina ličnosti literatura najčešće izdvaja narcizam i samopoštovanje. U jednoj su studiji Cichočka i saradnici (2016) ustanovili da je narcizam, pretjerana slika o sebi praćena potrebom za potvrđivanjem izvana i paranoidnom ideacijom, povezana sa prihvatanjem teorija zavjere, te se od svih osobina ličnosti danas smatra njegovim najboljim prediktorom. Također, samopoštovanje se pokazalo negativno koreliranim sa zavjereničkim uvjerenjima (npr. Galliford i Furnham 2017).

Istraživanja su se bavila i socio-demografskim varijablama. Pritom konzistentne spolne razlike nisu jasno utvrđene (Miller et al. 2016, Farhart et al. 2020, Uscinski i Parent 2014) te se općenito smatra da su i muškarci i žene jednako podložni teorijama zavjere. Samo u rijetkim studijama su muškarci pokazali značajniju podršku teorijama zavjere (Cassese 2020).

Kad je riječ o dobi, rezultati istraživanja ne upućuju na jednoznačan zaključak. U nekim istraživanjima mlađe osobe su bile nešto sklonije da vjeruju u teorije zavjere (Goertzel 1994), u nekim pak starije (Pytlik et al. 2020). Nadalje, iako su starije osobe za vrijeme pandemije COVID-a 19 dijelile više informacija o virusu općenito, a time i lažnih, manje su vjerovale u njih (Lazer et al. 2020).

Općenito se i niži socio-ekonomski status u literaturi često dovodi u vezu sa većom sklonošću teorijama zavjere (Freeman i Bentall 2017, Uscinski i Parent 2014), te se čini plauzibilnim da niži prihod, niži nivo obrazovanja, te pripadnost marginaliziranim grupama može predstavljati rizični faktor ove tendencije. Interpretiranje ovog nalaza zasniva se na percepciji članova ovih grupa da je svijet izvan njihove kontrole, pri čemu teorije zavjere pružaju objašnjenje koje je povoljno za ego, štiteći pozitivnu sliku o sebi prebacivanjem krivnje na druge.

Psihopatologijski i afektivno-regulacijski korelati zavjereničkih uvjerenja

Neki istraživači su vjerovanju u teorije zavjere dali i psihopatološku notu. Tako Freeman (2016) smatra da je ono usko povezano sa paranoidnim spektrom – percipiranjem direktnih prijetnji usmjerenih prema osobi, a Darwin i saradnici (2017) sa shizotipijom, tj. poremećajem ličnosti koji podrazumijeva smanjenu sposobnost za socijalne odnose i nelagodu pri bliskim kontaktima. Također, paranoidna ideacija i nepovjerenje u autoritet koreliraju sa zavjereničkim narativima (Van Prooijen et al. 2015) kao i nedostatak povjerenja u druge ljude (Goertzel 1994). Paranormalna uvjerenja, tj. prihvatanje naučno neobjašnjivih fenomena (prekognicija, ekstrasenzorna percepcija, psihokineza itd.), praćena sujevjerjem i magijskim mišljenjem, također su pokazala povezanost sa vjerovanjem u teorije zavjere (Darwin et al. 2017). Anksioznost, i kao trenutno stanje i kao osobina ličnosti, u nekim istraživanjima pokazalo se prediktorom zavjereničkih uvjerenja (Swami et al. 2016). Čini se da se ovi nalazi o generalnoj tendenciji osobe da percipira zavjere “iza kulisa” uklapaju u ono što mnogi psiholozi pretpostavljaju, a to je da negativne životne okolnosti, negativne emocije, izolacija, stres itd. pogoduju nastanku ovog fenomena. Općenito nepovoljna situacija u kojoj se pojedinac nalazi, bilo na socio-ekonomskom, kao što smo već vidjeli, ili pak na psihološkom planu, stvara plodno tlo za traženje objašnjenja u teorijama zavjere. U tom smislu je posebno važno afektivno stanje pojedinca, s obzirom na to da ga ono ne samo “gura” u smjeru teorija zavjere nego se reflektira i na kognitivnom planu i determinira njegov kasniji način procesiranja informacija. Stoga ćemo se u nastavku kratko osvrnuti na povezanost anksioznosti, straha, stresa i regulacije emocija sa teorijama zavjere.

Istraživanja pokazuju da su zavjerenička uvjerenja povezana sa percipiranim gubitkom kontrole, stresom, anksioznošću i percepcijom prijetnje (Moulding et al. 2016). Stoga su neki autori sugerirali da su teorije zavjere zapravo

duboko emocionalne teorije, jer su zasnovane na negativnim emocionalnim doživljajima i stanjima, a ne racionalnim razmatranjima (Grzesiak-Feldman 2013). Povećan nivo anksioznosti i uznemirenosti pojačava tendenciju aktiviranja heuristika i kognitivnih šablona koji promoviraju zavjereničko razmišljanje. Plauzibilno je očekivati da povećana svijest o prijetnjama i veća sklonost da se nejasne informacije i okolnosti protumače na prijeteći način promovišu teorije zavjere. U tom smislu teorije zavjere možemo posmatrati kao pokušaj da se izbjegnu ili pak smanje negativne emocije, te općenito stavi pod kontrolu akutni stres. Međutim, dostupni dokazi ukazuju da u tome nisu efikasne, jer u konačnici ne dovedu do smanjenja averzivnih emocija, a kroz mehanizam povratne sprege mogu čak dodatno negativno djelovati smanjujući osjećaj autonomije i kontrole, a povećati stepen anksioznosti, bespomoćnosti i egzistencijalne prijetnje (Liekfett 2021).

Osim jasno ustanovljenih korelacija negativnih emocija sa teorijama zavjere, najnovija istraživanja kao značajan faktor izdvajaju i emocionalnu regulaciju, koja bi, po nekim preliminarnim pokazateljima, mogla igrati značajnu ulogu u nastajanju i širenju teorija zavjera (Scandurra et al. 2022), a posebno s obzirom na to da vanredne društvene situacije postavljaju pred svakog pojedinca dodatne zahtjeve za adekvatno nošenje sa stresom. Emocionalna regulacija kao multidimenzionalni konstrukt obuhvata svjesnost, razumijevanje i prihvatanje vlastitih emocija, sposobnost kontrole impulsivnog ponašanja u stanju uznemirenosti, sposobnost korištenja adekvatnih strategija upravljanja jačinom i trajanjem emocija u skladu sa zahtjevima situacije i u odnosu prema željenim ciljevima (a ne njihovog eliminiranje ili izbjegavanje), te spremnost da se dožive i negativna afektivna stanja u kontekstu neke smislene aktivnosti (Gratz i Roemer 2004). Deficit u jednoj ili više ovih dimenzija ukazuje na teškoće u regulaciji emocija, koje se ispoljavaju kao povećana reaktivnost na stresne situacije, te veća tendencija da se informacije procesiraju na kognitivno pristrasano način. Tako mnoge novije studije ukazuju na to da su pojedinci kojima nedostaje adaptivna regulacija emocija bili posebno pogođeni krizom pandemije COVID-a 19 (Guerrini Usubini et al. 2021), na osnovu čega se pretpostavlja da su isti općenito ranjiviji na teorije zavjere u atmosferi povišenog negativnog afekta.

Društveno-politički faktori

Ne oduzimajući legitimitet psihopatološkoj i kliničkoj dimenziji vjerovanja u teorije zavjere, a s obzirom na njihovu relativno široku zastupljenost, sasvim je jasno da se u razumijevanju ovog fenomena moraju uzeti u obzir i širi faktori, kako socijalni tako i politički.

Kad je riječ o individualnim razlikama u političkim stavovima, općenito je prihvaćeno da je podložnost teorijama zavjere i pogrešnim informacijama veća kod zagovornika desničarskih ideologija (Baptista i Gradim 2020). Veza političkog konzervativizma i nižeg nivoa obrazovanja sa podložnošću lažnim vijestima utvrđena je u istraživanju Rozenbeeka i Van der Lindena (2019). Ovakvi nalazi sasvim su razumljivi ukoliko politički ekstremizam posmatramo kao stil razmišljanja i interpretiranja društvenih procesa. Desničarski politički ekstremizam, često utemeljen u autoritarnoj ličnosti, podrazumijeva istovremeno potčinjavanje autoritarnoj figuri vođe, duboko ukorijenjen mentalitet tradicionalnih vrijednosti i, istovremeno, podozrenje i nepovjerenje prema vladinim strukturama (Richey 2017), na što se prirodno “nakaleme” vjerovanja u teorije zavjere koja potom po svom sadržaju još dodatno potkrepljuju takav svjetonazor. Teorije zavjere pokazale su se povezanim i sa radikaliziranim i ekstremističkim ponašanjem, na oba pola političkog spektra. One dominiraju u diskursu radikaliziranih grupa i čak se, zanimljivo, i preklapaju u svom sadržaju unatoč nominalno suprotnim stavovima koje zagovaraju dotične grupe (Bartlett i Miller 2010). Zato se smatra da je uloga koju teorije zavjere igraju u dinamici funkcioniranja ovih grupa vrlo značajna.

Već smo spomenuli kako je niži socio-ekonomski status povezan sa vjerovanjem u teorije zavjere. U tom smislu, prema mišljenju Van Prooijena i saradnika (2018), upravo osjećaj deprivacije uzrokuje kod članova manjinskih skupina percepciju da je društveni i politički sistem montiran (na njihovu štetu), posebno ako su lično doživjeli diskriminaciju, potičući tako ne samo teorije zavjere koje su relevantne za pitanja njihovog identiteta nego i druge, sasvim irelevantne teorije zavjere. Moulding et al. (2016) su kod osoba podložnih teorijama zavjere ustanovili tendenciju da svijet vide kao prijeteće mjesto koje nema jasno fiksiranu moralnost. I Goerzel (1994) je u svom sada već klasičnom istraživanju utvrdio povezanost vjerovanja u teorije zavjere sa anomijom te nesigurnošću vezanom za zaposlenje. Freeman i Bentall (2017: 596) čak navode i empirijske dokaze da je “zavjerenički pogled na svijet povezan sa brojnim indikatorima lošijeg socijalnog, psihološkog i fizičkog zdravlja... zavjereničke interpretacije bujaju u uslovima marginalizacije, siromaštva, teških iskustava iz djetinjstva, manjka kontrole, nižeg samopoštovanja i nesretnosti.” Prema nekim istraživanjima, religiozni pojedinci više naginju teorijama zavjere (Lahrach i Furnham 2017).

Sve ovo ukazuje na duboke korijene sklonosti teorijama zavjere, koje su više od pukog trenutno aktuelnog i popularnog stava. No, istovremeno, činjenica da se pri istraživanju mora uzeti u obzir i ova dimenzija, dimenzija socijalne pozicije kolektiviteta s kojim se identifikira pojedinac, nameće i značajne

metodološke izazove u pokušaju da se adekvatno izmjeri i instrumentalno obuhvati ova pojava.

Iako smo se u ovom radu višestruko referirali na donedavno aktuelnu pandemiju, smatramo da se, s obzirom na dalekosežnost efekata zavjereničkih uvjerenja, u ovom kontekstu najeklatantnije uočavaju gore analizirani faktori nastanka istih. Također, uzimajući u obzir i društveni značaj razumijevanja zdravstvenog ponašanja ljudi koje je u fokusu mnogih istraživanja danas, u nastavku ćemo se detaljnije pozabaviti konceptualizacijom ove povezanosti i efektima prihvatanja teorija zavjere na zdravstveno ponašanje.

Teorije zavjere o COVID-u 19 i zdravstveno relevantno ponašanje

Kao što smo vidjeli, motivacija za kreiranjem i prihvatanjem teorija zavjere je egzistencijalna i može proisteći iz osjećaja ugroženosti. Zasićenost medijsko-informacijskog prostora provjerenim i neprovjerenim informacijama o virusu izložila je stanovništvo povećanom riziku usvajanja teorija zavjere o istom, te osvijestila protagoniste javnih zdravstvenih mjera kako je skoro jednako važno uhvatiti se ukoštac sa tzv. infodemijom (Wang et al. 2019), čiji utjecaj još uvijek nije u potpunosti razjašnjen u kontekstu pandemije COVID-a 19 (Ghaddar et al. 2022). Infodemija se definira kao “pretjerana količina dostupnih informacija, od kojih su neke tačne, neke upitne i neprovjerene, koja se širi među ljudima putem digitalnih i informacionih medija, a koja može dovesti do zbunjenosti i iscrpljenosti, otežavajući pojedincima da pronađu povjerljive izvore i razlikuju tačne informacije od onih lažnih ili nekvalitetnih“ (WHO 2020: 1). Upravo zbog potencijalnih posljedica po zdravstveno ponašanje ljudi, teorije zavjere možemo smatrati i javnozdravstvenim problemom.

Sadržaji koji su se odnosili na virus COVID-a 19 na društvenim medijima bujali su i množili se s obzirom na to da senzacionalističke informacije te one koje rezoniraju sa osjećajem nesigurnosti, napetosti i straha privlače više pažnje, te se češće i dijele među korisnicima u poređenju sa vijestima iz nauke koje su obično u manje privlačnoj formi. Zapravo, obični korisnici društvenih mreža, tj. osobe koje ne pripadaju nijednoj instituciji, nesvjesno postaju kreatori pogrešnih informacija i glavni zagovarači teorija zavjere. Uvriježena vertikalna komunikacija u zdravstvu koja tradicionalno polazi od kredibilnog institucionalnog izvora svrgnuta je nemilosrdnom proliferacijom zavjereničkih poruka koje se horizontalno šire. Tako se formalne institucije urušavaju pod naletom tzv. “pacijenata eksperata” koji zamagljuje granice između autoriteta i kvazistručnosti (Seymour et al. 2015), te samouvjerenim narativima obojenim emocijama i ličnim iskustvima rezoniraju sa

anksioznošću drugih korisnika društvenih mreža te, shodno tome, podrivaju povjerenje u oficijelne institucije (Porat et al. 2018). Ne samo da se poljuljao ugled i autoritet zdravstvenih institucija u interpretaciji aktualne zdravstvene prijetnje, nego su nerijetko zdravstvene institucije u samom fokusu teorija zavjere. Tako se i ranije (npr. tokom epidemije Zika virusa 2015-2016) zdravstvenim institucijama pripisivala namjera depopulacije Zemlje, što je kao zavjerenička ideja ponovo uskrsnulo tokom pandemije COVID-a 19. Osim ove teorije zavjere (tzv. teorije kontrole nad populacijom, Ghaddar et al. 2022), istraživanja su dokumentovala još dvije najfrekventnije: teoriju o artificijelnom porijeklu virusa i teoriju o virusu kao sredstvu ostvarenja profita kroz prodaju medikamenata i vakcina (Ghaddar et al. 2022). U sklopu potonje su i tvrdnje da su naučnici plaćeni da bi frizirali podatke i tako zataškali dokaze o štetnim popratnim efektima vakcine, a prenelasili njenu efikasnost. U jednom istraživanju oko trećina ispitanika u potpunosti se složila sa tvrdnjama ovih teorija zavjere, dok ih je polovina bilo neutralno u odnosu prema tim tvrdnjama (Ghaddar et al. 2022). Također, na društvenim mrežama širila se i teorija prema kojoj vlade skrivaju istinu o pandemiji i koriste vanredno stanje kako bi ostvarivale svoje interese, kao i ona da je pandemija prevara koja služi kao izgovor vlastima da kroz preventivne mjere ostvare političke ciljeve. Nekolicina istraživanja je u jeku pandemije COVID-a 19 imala cilj rasvijetliti povezanost teorija zavjere i namjere vakcinacije, s obzirom na to da je plauzibilno pretpostaviti da je tzv. otpor vakcinaciji dovoljno dobar indikator i prediktor zdravstvenog ponašanja pojedinca. Već odranije je poznato da antivakcinalne teorije zavjere mogu imati značajan utjecaj na ovo zdravstveno ponašanje (Jolley i Douglas 2014b).

U tom smislu, teorijski okvir koji pomaže da se ovaj utjecaj objasni razvili su američki socijalni psiholozi i on se najčešće citira kad je riječ ne samo o predikciji spremnosti na vakcinisanje nego i zdravstvenom ponašanju općenito, a to je model uvjerenja o zdravlju (eng. *Health Belief Model- HBM*, Rosenstock 1966), koji zdravstveno ponašanje tumači kroz analizu uvjerenja. Konkretnije, prema ovom modelu zdravstveno ponašanje individue će zavistiti od toga kakva su njegova/njena uvjerenja o zdravstvenom problemu, šta percipira kao korist od određenog zdravstveno relevantnog ponašanja, koje su percipirane barijere ka istom, te od samoeftikasnosti (Rosenstock 1966). Danas je taj model ponovo aktuelan u pokušaju da se objasni otpor vakcinaciji (Shmueli 2021). Može se primijetiti da teorije zavjere mogu imati efekt na svaku od spomenutih komponenti. Istraživanja ukazuju na povezanost osjećaja bespomoćnosti i razočarenja sa vjerovanjem u teorije zavjera općenito, te povjerenja prema vlastima (Jolley i Douglas 2014a). Teoretski, sve navedene varijable ostvaruju utjecaj i u okviru HBM-a, te posljedično determiniraju namjeru vakcinisanja. Prvo, vakcine se predstavljaju kao

zdravstvena prijetnja/opasnost preko koje se ostvaruje i neki globalni zlonamjerni plan, inducira se osjećaj bespomoćnosti i razočarenja, što je direktno povezano sa percepcijom samoefikasnosti itd.

Treba napomenuti da, iako se i tokom pandemije COVID-a 19 razvilo nekoliko instrumenata za mjerenje spremnosti i razloga za vakcinaciju, determinante ove spremnosti još uvijek nisu dovoljno razjašnjene u kontekstu teorija zavjere (Yeh et al. 2021). Općenito možemo zaključiti da su antivakcinacijske teorije zavjere potiču sumnju oko sigurnosti vakcina, jačaju osjećaj bespomoćnosti i razočarenja smanjujući povjerenje u vlasti, što u konačnici dovodi do otpora vakcinaciji (Jolley i Douglas 2014b).

Umjesto zaključka: Kako djelovati?

Na prethodnim stranicama vidjeli smo kako su faktori povezani sa vjerovanjem u teorije zavjere višestruki, te obuhvataju kako individualne karakteristike osobe tako i karakteristike aktuelnog društveno-političkog, pa i medijskog konteksta. Također smo opisali i neke univerzalne zakonitosti kognitivnog funkcioniranja koje doprinose podložnosti teorijama zavjere. Osobine ličnosti, kao i mnogi drugi korelati vjerovanja u teorije zavjere, nisu u dosegu sistematskog društvenog utjecaja. U tom smislu, djelovanje na ovu pojavu najefikasnije je i najkonkretnije u medijsko-informacionoj domeni, te obuhvata mjere upozoravanja na pogrešne informacije, sumnjive izvore i teorije zavjere¹, ali prvenstveno jačanja medijske i informacione pismenosti stanovništva, tj. otpornosti na pogrešne informacije. Svi naponi koji njeguju naviku kritičkog evaluiranja informacija i kompleksnog pristupa izvođenju zaključaka, tj. analitičko mišljenje, jačat će otpornost na pogrešne informacije, pa tako i teorije zavjere. Ovi naponi svakako najviše pripadaju odgojno-obrazovnoj sferi, te se samim tim najviše tiču rada sa mladima, a obuhvataju aktivnosti sa ciljem razvoja kritičkog, kompleksnog i objektivnog pristupa informacijama kroz osvještavanje kognitivnih “zamki” (Jusić 2021). Čini se da je ova sposobnost da se preispita kredibilnost dostupnog sadržaja krucijalna u izgradnji otpornosti na teorije zavjere. No, kao što smo vidjeli, ne samo da je važno kultivirati tu intelektualnu opreznost u korištenju društvenih mreža nego se uz to mora prepoznati i uloga emocija. Poteškoće u regulaciji emocija, kako smo vidjeli, mogu djelimično doprinijeti prihvatanju zavjereničkih objašnjenja (Scandurra et al. 2022). Isto istraživanje utvrdilo je moderirajući efekt kritičke upotrebe društvenih mreža na vezu između emocionalne

¹ Ovakvi naponi pak u slučaju direktnog cenzurisanja i ograničavanja širenja teorija zavjere povratnom spregom mogu dovesti i do pojačavanja percepcije da se nešto zataškava.

disregulacije i teorija zavjere. Stoga se preporučuje multimodalni pristup koji bi osim kognitivnih faktora fokusirao i regulaciju emocija.

U tom smislu, nije moguće prenaprasiti sve one opće mjere koje djeluju na mentalno zdravlje stanovništva, u smislu jačanja sposobnosti uspješnog suočavanja sa stresom i njegovanja vlastitog mentalnog zdravlja. U skladu s tim, promoviranje mentalnog zdravlja i servisa dostupnih u zajednici te sveukupno osnaživanje pojedinaca jačat će otpornost i na teorije zavjere. Konkretnije, edukacije i kraći interventni programi u zajednici, koji razvijaju i njeguju osjećaj kontrole i samoafirmacije (osvješćivanje vlastitih vrijednosti, značenja i osjećaja), mogu pomoći u slabljenju teorija zavjere (Van Prooijen 2020). Pored toga, inicijative zasnovane na angažmanu u zajednici kroz dvosmjerni sistem komunikacije, koji bi omogućio participaciju svakog pojedinca i otvorio prostor da se artikuliraju vlastiti strahovi, te da se na njih sistemski odgovori, u konačnici bi oslabile kreiranje i širenje teorija zavjere. Ne samo da se tako povećava osjećaj pripadnosti i vlastite važnosti nego i povjerenje u sistem i njegovu transparentnost. Plauzibilno je pretpostaviti da bi programi prevencije i intervencije koji bi na ovaj način odgovorili na socio-psihološke potrebe pojedinaca i zajednice u cjelini ublažili akutna emocionalna stanja i povoljno djelovali i smanjili kolektivnu prijemčivost za nastanak i širenje teorija zavjere. Izostanak ovakvih sveobuhvatnih mjera i općenito slabost sistema zaštite mentalnog zdravlja ili nedostupnost usluga koje se tiču istog dovest će do toga da će društvena kriza koja generiše teorije zavjere uzeti svoj danak.

Nadalje, u razmatranju preventivnih mjera neophodno je razmotriti i komunikacijski aspekt teorija zavjera. Čini se da se protiv njih posebno teško boriti kad već dospiju u javni prostor, te da je efikasnije ukoliko se djeluje i prije toga zbog spomenutog efekta iluzorne istine. Stoga eksperti preporučuju i pristup inokulacije teorijama zavjere i pogrešnim informacijama (Lewandowsky et al. 2020), gdje se prije stvarne izloženosti istima ljudi upoznaju sa njihovim postojanjem, te razvijaju neku vrstu „imuniteta” na „argumente” teorije zavjere. U nekim istraživanjima i pristup ismijavanja teorija zavjere pokazao se efikasnim (Orosz et al. 2016). Jolley i Douglas (2014b) su u svojim eksperimentalnim istraživanjima direktno manipulirali sadržajem koji je dostupan ispitanicima, na osnovu čega sugeriraju da direktno opovrgavanje određenih zavjereničkih tvrdnji daje rezultat, te ovakav pristup opisuju kao obećavajući. Ovakvo direktno osporavanje kontraargumentima, iako se čini kao najlogičnija strategija, može djelovati, ali i ne mora, s obzirom na opisano asimiliranje informacija koje podupiru postojeća uvjerenja, kao i stalno ponavljanje i referiranje na teorije zavjere koje time postaju još poznatije i samim tim „istinitije”. U kontekstu zdravstvenih kriza, naučne i zdravstvene institucije su, već sada je očito, prinuđene da „siđu u prostor

običnih smrtnika” i proaktivno djeluju, tako što će u saradnji sa profesionalcima iz medija emitirati relevantne zdravstvene informacije u medijima i na društvenim mrežama u “lakše probavljivom obliku”, a koje se ne odnose nužno samo na zdravstvene teme koje su trenutno aktuelne. Svakako da je u vremenu zdravstvene krize najprioritetnije reagovati na ono što najviše zabrinjava građanstvo i prepoznati dominantni uzrok stresa. No, kroz jednu kontinuiranu informacionu strategiju i općenito veću prisutnost u javnom medijskom prostoru možemo očekivati da će se prosječni konzument naviknuti na postojanje jasno definiranog i etabliranog izvora informacija kada je zdravlje u pitanju, koji će onda i u vremenu krize ostati prioritetan i relevantan.

Sasvim je sigurno da neće svaka intervencija djelovati na svako zavjereničko uvjerenje, jer će to zavisiti od individualne osnove na kojoj je ono nastalo, te u kojoj je mjeri “organski” implicirano u cijeli sklop ličnosti, stavova i društvene pozicije osobe. Kontraargumenti će vjerovatnije djelovati na promjenu vjerovanja u teorije zavjere ako su one nastale “površinski”, na osnovu zapažanja pojedinca o nekim dvosmislenostima i nelogičnostima u podacima o dotičnom događaju, odnosno ukoliko su čisto kognitivne prirode. No, ukoliko je teorija zavjere ukorijenjena u pojedincu tako da se naslanja na cijeli niz njegovih potreba, daje odgovore na važna pitanja, te bezbolno objašnjava njegov/njen nepovoljan socio-ekonomski status, onda bi i intervencije morale zahvatiti mnogo dublje kako bi dovele do napuštanja teorije zavjere. Slično tome, Ecker i saradnici (2010) navode da neke intervencijske strategije mogu biti uspješne kod osoba sa jakim zavjereničkim uvjerenima za razliku od onih sa slabim. Iako se prepoznaje da efikasnost različitih intervencija zavisi od socio-demografskih karakteristika osobe, njene lične uključenosti i nivoa informacijske i medijske pismenosti, ostaje još mnogo neodgovorenih pitanja i prostora za empirijski rigoroznije studije.

Povezivanje korisnika na društvenim mrežama, pored svojih pozitivnih efekata i društveno obogaćujućih mogućnosti koje nude po pitanju razmjene mišljenja i stavova, kao što smo vidjeli, otvara prostor i svojevrsnoj akumulaciji individualnih uvjerenja zasnovanih na subjektivnim iskustvima i kvazistručnosti, koja stvara plodno tlo za cvjetanje teorija zavjera. Stoga bi i same društvene mreže, preuzimajući na sebe dio tereta kao odgovorni agensi socijalizacije, mogle korisnicima nuditi opciju provjere činjenica ili ih pak upozoravati da pristupaju informaciji nekredibilnog izvora, te tako doprinijeti otpornosti na teorije zavjere.

Sumirano, iako postoji velika potreba za istraživanjima o efikasnim intervencijama na ovom planu (Douglas et al. 2019), sasvim je jasno da će svi naponi u tom smjeru morati integrirati psihološke spoznaje sa spoznajama o komunikacijskim aspektima teorija zavjera u virtuelnom prostoru.

Literatura

1. Baptista, J. P., Gradim, A., 2020. Understanding Fake News Consumption: A Review. *Social Science* 9, 185, str. 1-22.
2. Bartlett, J., Miller, C., 2010. *The power of unreason: Conspiracy theories, extremism and counter-terrorism*. London: Demos.
3. Bowes, S. M., Costello, T.H., Ma, W., Lilienfeld, S.O., 2020. Looking under the tinfoil hat: Clarifying the personological and psychopathological correlates of conspiracy beliefs. *Journal of Personality*, 00, str. 1-15.
4. Brotherton, R., Eser, S., 2015. Bored to fears: Boredom proneness, paranoia, and conspiracy theories. *Personality and Individual Differences*, 80, str.1-5.
5. Cassese, E., Farhart, C., Miller, J., 2020. Gender Differences in COVID-19 Conspiracy Theory Beliefs. *Politics & Gender*, 16(4), str. 1009-1018.
6. Cichocka, A., Marchlewska, M., Golec de Zavala, A., 2016. Does self-love or self-hate predict conspiracy beliefs? Narcissism, self-esteem, and the endorsement of conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science*, 7(2), str. 157–166.
7. Darwin, H., Neave, N., Holmes, J., 2011. Belief in conspiracy theories. The role of paranormal belief, paranoid ideation and schizotypy. *Personality and Individual Difference*, 50, str.1289-1293.
8. Douglas, K. M., Sutton, R. M., Cichocka, A., 2017. The psychology of conspiracy theories. *Current Directions in Psychological Science*, 26(6), str. 538-542. Dostupno na: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0963721417718261>. [4. 3. 2021].
9. Douglas, K.M., Uscinski, J.E., Sutton, R.M., Cichocka, A., Nefes, T., Ang, C.S., Deravi, F., 2019. Understanding Conspiracy Theories. *Advances in Political Psychology*, 40 (1): str. 3-35.
10. Ecker, U. K. H., Lewandowsky, S., Tang, D.T.W., 2010. Explicit warnings reduce but do not eliminate the continued influence of misinformation. *Memory & Cognition*, 38, str. 1087-1100.
11. Farhart, C. E., Miller, J.M., Saunders, K.L., 2020. Conspiracy Stress or Relief? Learned Helplessness and Conspiratorial Thinking. U: Suhay,E.,Baker, D. *The Politics of Truth*. Oxford: Oxford University Press. str. 1-38.
12. Fazio, L. K., Brashier, N. M., Payne, B. K., Marsh, E. J., 2015. Knowledge does not protect against illusory truth. *Journal of Experimental Psychology: General*, 144(5), 993.
13. Fazio L. K., 2020. Repetition increases perceived truth even for known falsehoods. *Collabra: Psychology*, 6. 38. 10.1525/collabra.347.

14. Festinger, L., 1957. *A Theory of cognitive dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press.
15. Franks, B., Bangerter, A., Bauer, M. W., 2013. Conspiracy theories as quasi-religious mentality: An integrated account from cognitive science, social representations theory, and frame theory. *Frontiers in Psychology*, 4 (424), str.1-12. Dostupno na: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2013.00424/full>. [4. 3. 2021].
16. Freeman, D., 2016. Persecutory delusions: a cognitive perspective on understanding and treatment. *Lancet Psychiatry*, 3: str. 685-692.
17. Freeman, D., Bentall, R. P., 2017. The concomitants of conspiracy concerns. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 52(5), str. 595-604. Dostupno na: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00127-017-1354-4>. [4. 3. 2021].
18. Galliford, N., Furnham, A., 2017. Individual difference factors and beliefs in medical and political conspiracy theories. *Scandinavian Journal of Psychology*, 58, str. 422-428.
19. Ghaddar, A., Khandaqji, S., Awad, Z., Kansoun, R., 2022. Conspiracy beliefs and vaccination intent for COVID-19 in an infodemic. *PLoS ONE* 17(1): e0261559. [https://doi.org/ 10.1371/journal.pone.0261559](https://doi.org/10.1371/journal.pone.0261559)
20. Goertzel, T., 1994. Belief in conspiracy theories. *Political Psychology*, 15, str. 731-742.
21. Goreis, A., Voracek, M., 2019. A Systematic Review and Meta-Analysis of Psychological Research on Conspiracy Beliefs: Field Characteristics, Measurement Instruments, and Associations With Personality Traits. *Frontiers in Psychology*, 10:205, str. 1-13. Dostupno na: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2019.00205/full>. [15. 3. 2021].
22. Gratz, K. L., Roemer, L., 2004. Multidimensional assessment of emotion regulation and dysregulation: Development, factor structure, and initial validation of the difficulties in emotion regulation scale. *Journal of Psychopathological Behavioral Assessment*, 26, str. 41-54.
23. Grzesiak-Feldman, M., 2013. The effect of high-anxiety situations on conspiracy thinking. *Current Psychology*, 32, str.100-118.
24. Guerrini Usubini, A., Cattivelli, R., Varallo, G. Castelnuovo, G. Molinari, E. Giusti, E.M., Musetti, A., 2021. The relationship between psychological distress during the second wave lockdown of COVID-19 and emotional eating in Italian young adults: The mediating role of emotional dysregulation. *Journal of Personalized Medicine*, 11, 569.
25. Hofstadter, R., 1966. The paranoid style in American politics. U: Hofstadter, R. *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*. New York: Knopf. str. 3-40.
26. Hollander, B. A., 2017. Partisanship, individual differences, and news media exposure as predictors of conspiracy beliefs. *Journal of Mass Communication Q*, 95, str. 691-713.

27. Jolley, D., Douglas, K. M., 2014a. The social consequences of conspiracism: Exposure to conspiracy theories decreases intentions to engage in politics and reduce one's carbon footprint. *British Journal of Psychology*, 105(1), str. 35-56.
28. Jolley, D., Douglas, K.M., 2014b. The Effects of Anti-Vaccine Conspiracy Theories on Vaccination Intentions. *PLoS ONE* 9(2): e89177. doi:10.1371/journal.pone.0089177
29. Jusić, M., 2021. Mladi kao konzumenti i evaluatori informacija dostupnih na internetu – kako djelovati? U: Memišević, H., Hadžić, S. *Zbornik radova sa međunarodne konferencije Multidisciplinarni pristup u edukaciji i rehabilitaciji*. Sarajevo: Perfecta, str. 163-174.
30. Lahrach, Y., Furnham, A., 2017. Are modern health worries associated with medical conspiracy theories? *Journal of Psychosomatic Research*, 99, str. 89-94.
31. Lazer, D., Ruck, D. J., Shugars, S., Joseph, K., Grinberg, N., Gallagher, R. J., Horgan, L., Gitomer, A., Bajak, A., Baum, M. A., Ognyanova, K., Qu, H., Hobbs, W. R., McCabe, S., Green, J. The COVID-19 Consortium for Understanding the Public's Policy Preferences Across States., 2020. Report No 18. *The state of the nation: a 50-state COVID-19 survey report*. Dostupno na: <https://doi.org/10.31219/osf.io/vzb9t>. [10. 4. 2021].
32. Leiser, D., Duani, N., Wagner-Egger, P., 2017. The conspiratorial style in lay economic thinking. *PLoS ONE*, 12(3), e0171238. Dostupno na: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0171238#sec001>. [15. 3. 2021].
33. Leman, P. J., Cinnirella, M., 2013. Beliefs in conspiracy theories and the need for cognitive closure. *Frontiers in Psychology*, 4 (378), str. 1-15. Dostupno na: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2013.00378/full> [1. 5. 2021].
34. Lewandowsky, S., Cook, J., Ecker, U. K. H., Albarracín, D., Amazeen, M. A., Kendeou, P., Lombardi, D., Newman, E. J., Pennycook, G., Porter, E., Rand, D. G., Rapp, D. N., Reifler, J., Roozenbeek, J., Schmid, P., Seifert, C. M., Sinatra, G. M., Swire-Thompson, B., Van der Linden, S., Vraga, E. K., Wood, T. J., Zaragoza, M. S., 2020. The Debunking Handbook 2020. Dostupno na: <https://sks.to/db2020>. [15. 3. 2021].
35. Liekefett, L., Christ, O., Becker, J. C., 2021. Can conspiracy beliefs be beneficial? Longitudinal linkages between conspiracy beliefs, anxiety, uncertainty aversion, and existential threat. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 965.
36. Marchlewska, M., Cichocka, A., Kossowska, M., 2018. Addicted to answers: Need for cognitive closure and the endorsement of conspiracy beliefs. *European Journal of Social Psychology*, 48, str.109-117.
37. McCrae, R. R., Costa, P. T. Jr., (2008). The five-factor theory of personality. U: John, O.P., Robins, R.W., Pervin, L.A. *Handbook of personality: Theory and research* (3.izdanje). New York, NY: Guilford Press. str. 159-181.

38. Miller, J.M., Saunders, K.L., Farhart, C.E., 2016. Conspiracy Endorsement as Motivated Reasoning: The Moderating Roles of Political Knowledge and Trust. *American Journal of Political Science*, 60 (4): str.824-844.
39. Motta, M., Stecula, D., 2021. Quantifying the effect of Wakefield et al. (1998) on skepticism about MMR vaccine safety in the U.S.. *PLOS ONE* 16(8): e0256395. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0256395>
40. Moulding, R., Nix-Carnell, S., Schnabel, A., Nedeljkovic, M., Burnside, E. E., Lentini, A. F., Mehzabin, N., 2016. Better the devil you know than a world you don't? Intolerance of uncertainty and worldview explanations for belief in conspiracy theories. *Personality and Individual Differences*, 98, str. 345-354. doi: 10.1016/j.paid.2016.04.060
41. Newheiser, A., Farias, M., Tausch, N., 2011. The functional nature of conspiracy beliefs: Examining the underpinnings of belief in the Da Vinci Code conspiracy. *Personality and Individual Differences*, 51(8), str.1007-1011.
42. Oliver, J. E., Wood, T. J., 2018. *Enchanted America: How intuition and reason divide our politics*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
43. Orosz, G., Krekó, P., Paskuj, B., Tóth-Király, I., Bothe, B., Roland-Lévy, C., 2016. Changing conspiracy beliefs through rationality and ridiculing. *Frontiers in Psychology*, 7:1525. Dostupno na: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2016.01525/full>. [18. 3. 2021].
44. Pipes, D., 1997. *Conspiracy: How the paranoid style flourishes and where it comes from*. New York, NY: Simon & Schusters.
45. Porat, T., Garaizar, P., Ferrero, M., Jones, H., Ashworth, M., Vadillo, M. A., 2019. Content and source analysis of popular tweets following a recent case of diphtheria in Spain. *European Journal of Public Health*, 29 (1), str. 117-122. <https://doi.org/10.1093/eurpub/cky144>
46. Pratt, R., 2003. Theorizing conspiracy. *Theory and Society*, 32 (2), str. 255-271.
47. Pytlik, N., Soll, D., Mehl, S., 2020. Thinking Preferences and Conspiracy Belief: Intuitive Thinking and the Jumping to Conclusions-Bias as a Basis for the Belief in Conspiracy Theories. *Frontiers in Psychiatry*, 11:568942. Dostupno na: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2020.568942/full>. [20. 4. 2021].
48. Radnitz, S., Underwood, P., 2017. Is belief in conspiracy theories pathological? A survey experiment on the cognitive roots of extreme suspicion. *British Journal of Political Science*, 47(1), str. 113-129.
49. Richey, S., 2017. A Birther and a truther: the influence of the authoritarian personality on conspiracy beliefs. *Politics & Policy*, 45, str. 465-485.
50. Romer, D., Jamieson, K.H., 2020. Conspiracy theories as barriers to controlling the spread of COVID-19 in the U.S. *Social Science & Medicine*, 263, str. 113356. Dostupno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S027795362030575X>. [18. 3. 2021].

51. Roozenbeek, J., Schneider, C.R., Dryhurst, S., Kerr, J., Freeman, A.L.J., Recchia, G., van der Bles, A.M., van der Linden, S., 2020. Susceptibility to misinformation about COVID-19 around the world. *Royal Society Open Science*, 7, 201199. Dostupno na: <https://royalsocietypublishing.org/doi/10.1098/rsos.201199>. [15. 3. 2021].
52. Rosenstock, I. M., 1966. Why people use health services. *Milbank Mem Fund Q*, 44:Suppl: str. 94-127. <https://doi.org/10.2307/3348967>.
53. Scandurra, C., Pizzo, R., Pinto, L.E., Cafasso, C., Pellegrini, R., Cafaggi, F., D'Anna, O., Muzii, B., Bochicchio, V., Maldonato, N.M., 2022. Emotion Dysregulation and Conspiracy Beliefs about COVID-19: The Moderating Role of Critical Social Media Use. *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education* 12 (10), str. 1559-1571. <https://doi.org/10.3390/ejihpe12100109>
54. Scherer, L. D., Pennycook, G., 2020. Who Is Susceptible to Online Health Misinformation? *American Journal of Public Health*, 110, str. 276-277. Dostupno na: <https://ajph.aphapublications.org/doi/full/10.2105/AJPH.2020.305908>. [21. 4. 2021].
55. Seymour, B., Getman, R., Saraf, A., Zhang, L. H., Kalenderian, E., 2015. When advocacy obscures accuracy online: digital pandemics of public health misinformation through an antifuoride case study. *American Journal of Public Health*, 105 (3), str. 517-523. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2014.302437>
56. Shmueli, L. 2021. Predicting intention to receive COVID-19 vaccine among the general population using the health belief model and the theory of planned behavior model. *BMC Public Health*, 21, 804. Dostupno na: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/33902501/> [2. 11. 2022].
57. Stanovich, K. E., West, R F., 2000. Individual difference in reasoning: implications for the rationality debate? *Behavioral and Brain Sciences*, 23 (5), str. 645-726.
58. Swami, V., Chamorro-Premuzic, T., Furnham, A., 2010. Unanswered questions: a preliminary investigation of personality and individual difference predictors of 9/11 conspiracist beliefs. *Applied Cognitive Psychology*, 24, str. 749-761.
59. Swami, V., Furnham, A., Smyth, N., Weis, L., Lay, A., Clow, A., 2016. Putting the stress on conspiracy theories: examining associations between psychological stress, anxiety, and belief in conspiracy theories. *Personality and Individual Differences*, 99, str.72-76.
60. Uscinski, J. E., Parent, J. M. 2014., *American Conspiracy Theories*. Oxford: Oxford University Press.
61. Van der Tempel, J., Alcock, J. E., 2015. Relationships between conspiracy mentality, hyperactive agency detection, and schizotypy: Supernatural forces at work? *Personality and Individual Differences*, 82, str.136-141.
62. Van Prooijen, J.-W., Jostmann, N. B., 2013. Belief in conspiracy theories: The influence of uncertainty and perceived morality. *European Journal of Social Psychology*, 43(1), str. 109-115.

63. Van Prooijen, J.-W., Acker, M., 2015. The influence of control on belief in conspiracy theories: Conceptual and applied extensions. *Applied Cognitive Psychology*, 29(5), str. 753-761
64. Van Prooijen, J.-W., Krouwel, A. P. M., Pollet, T. V., 2015. Political Extremism Predicts Belief in Conspiracy Theories. *Social Psychological and Personality Science*, 6(5), str. 570-578.
65. Van Prooijen, J.-W., Staman, J., Krouwel, A. P. M., 2018. Increased conspiracy beliefs among ethnic and Muslim minorities. *Applied Cognitive Psychology*, 32, str. 661-667.
66. Van Prooijen, J.-W., 2020. An existential threat model of conspiracy theories. *European Psychologist*, 25, str. 16-25. doi: 10.1027/1016-9040/a000381
67. Wang, Y., McKee, M., Torbica, A., Stuckler, D., 2019. Systematic Literature Review on the Spread of Healthrelated Misinformation on Social Media. *Social science & Medicine*, 240, 112552; <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2019.112552>
68. World Health Organization (WHO). 2020. Infodemic Management: Infodemiology. Dostupno na: <https://www.who.int/teams/risk-communication/infodemic-management/1st-who-infodemiology-conference> [4. 11. 2022].
69. Yeh, Y.-C., Chen, I.-H., Ahorsu, D.K., Ko, N.-Y., Chen, K.-L., Li, P.-C., Yen, C.-F., Lin, C.-Y., Griffins, M.D., Pakpur, A.H. 2021. Measurement invariance of the Drivers of COVID-19 Vaccination Acceptance Scale: Comparison between Taiwanese and mainland Chinese-speaking populations. *Vaccines*, 9(3), str. 297. <https://doi.org/10.3390/vaccines9030297> PMID: 33810036